

А.В. ДОУГАЛЬ

ФУНКЦЫЯНАЛЬНА-СЕМАНТЫЧНЫЯ СРОДКІ ВЫРАЖЭННЯ ЭМАТЫЎНАСЦІ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Аналізуюцца сродкі выражэння эмоцый на розных языковых узроўнях – лексічным, слоўаборазаватэльным, сінтаксічным; разгранаічваюцца языковая катэгорыя эмотывнасці і псіхалагічная катэгорыя эмацыянальнасці.

The emotional means on different language levels (lexical, derivational, syntactical) are analysed; Linguistic category of emotiveness and psychological category of emotionness are differentiated.

Эмацыянальнасць як псіхалагічнае паняцце – гэта, з аднаго боку, здольнасць чалавека рэагаваць на пэўныя сітуацыі, а з другога – своеасаблівы спосаб адлюстравання рэчаіснасці, звязаны з пачуццёвымі адносінамі моўцы да сябе самога, да іншых і да наваколля. Для лінгвістычных даследаванняў эма-

цыянальнасць становіцца актуальным пытаннем толькі тады, калі пачуцці і перажыванні могуць выражацца сродкамі мовы. Комплексны падыход да пытання статусу эмацыянальнасці прадугледжвае экстралінгвістычны і лінгвістычны аспекты гэтай праблемы, прычым апошні выступае цэнтральным. Спецыфіка ўласна лінгвістычнага аналізу заключаецца ў тым, што даследуюцца моўныя сродкі выражэння і абазначэння эмоцый.

На ўзроўні мовы эмацыянальнасць “трансфармуецца” ў эматыўнасць, бо “эмацыянальнасць – гэта псіхалагічная катэгорыя, а эматыўнасць – моўная” (Шаховский 1987, 13). Калі эмацыянальнасць характарызуе паводзіны чалавека ў эмацыянальных сітуацыях, з’яўляецца дыферэнцыяльнай рысай асобы, успрымальнай да такіх сітуацый, то эматыўнасць – гэта здольнасць мовы выражаць сваімі сродкамі эмацыянальнасць як факт псіхікі.

Эматыўнасць як моўная катэгорыя разглядаецца неадназначна, што абумоўлена рознай інтэрпрэтацыяй семантычнага напаўнення гэтага тэрміна. Вузкае разуменне дадзенай праблемы грунтуецца на суаднесенасці эматыўнасці з экспрэсіўнай эматыўнай лексікай: адны даследчыкі атаясамліваюць гэтае паняцце з канатацыяй у цэлым (гл. Тэлія 1986, Шахоўскі 1987), другія – толькі з тым або іншым кампанентам канатацыі: ці эмацыянальным (гл. Гальперын 1982), ці ацэначным (гл. Вольф 1985). У шырокім разуменні эматыўнасць ахоплівае семантычна блізкія адзінкі розных моўных узроўняў (Квасюк 1983, Бабенка 1989).

Катэгарызацыя моўных адзінак дазваляе вылучыць цэнтральныя моўныя сродкі, якія выступаюць найбольш яркавымі, прататыпнымі выразнікамі эмоцый, з’яўляюцца максімальна функцыянальна і семантычна нагружанымі. Катэгарыяльны статус іншых адзінак мовы вызначаецца ступенню блізкасці да прататыпных прымет. Такі прыцып структуравання аб’ядноўвае не толькі моўныя элементы з поўным наборам функцыянальна-семантычных прымет, але і перыферычныя, пераходныя моўныя з’явы ў адну моўную катэгорыю.

Паводле структурных параметраў, катэгорыя эматыўнасці – гэта адзін з аспектаў катэгорыі мадальнасці, упарадкаваная іерархічная сістэма рознаўзроўневых моўных адзінак, звязаных інварыянтнай семантычнай прыметай ‘пачуццё’. Гіпатэтычна ў якасці функцыянальна-семантычнай дамінантай дадзенай катэгорыі разглядаюцца лексічныя адзінкі, што выкарыстоўваюцца для выражэння эмоцый. Аднак пытанне, што з’яўляецца ядзернымі рэпрэзэнтантамі гэтай катэгорыі ў мове, пакуль носіць адкрыты характар. Розныя часціны мовы, якія здольныя транспіраваць пэўным чынам эматыўныя значэнні, аб’ядноўваюцца ў адзіны комплекс на падставе агульнасці семантыкі. Дзеясловы валодаюць разнастайнымі магчымасцямі для перадачы адценняў чалавечых пачуццяў: стан чалавека (*сумаваць*), адносіны да іншых (*кахаць*), уздзеянне на іншых (*смяяцца* з кагосьці), знешнія праявы эмоцый (*цалавацца*) і інш. Назоўнікі даюць назвы эмоцыям (*сум, радасць*), выступаюць сродкамі наймення людзей, што перажываюць эмоцыі (*песіміст, злоснік*) або выступаюць аб’ектам пачуццяў (*каханак*), а таксама выражаюць адносіны да пэўнага чалавека (*хам, ёлуп*). Прыметнікі арыентаваны на адлюстраванне псіхічных уласцівасцей і станаў асобы (*радасны, вясёлы, страшны*). Прыслоўі выступаюць прыметай розных дзеянняў (*сумна <глядзець>, смешна <гаварыць>*) і цесна звязваюцца з прэдыкатывамі – глагольнымі членамі безасабовых канструкцый з семантычнай прыметай стану чалавека (*добра, шкада, цяжка*). Самымі неадназначнымі з’яўляюцца выклічнікі: яны знаходзяцца па-за межамі граматыкі і таму складаюць своеасаблівы клас слоў у марфалогіі, а таксама разглядаюцца ў сінтаксісе як функцыянальна блізкія да сказа (выказвання). Парадаксальнай з’яўляецца і іх семантыка: з аднаго боку, гэтыя словы не выконваюць намінацыйнай функцыі, яны нічога не абазначаюць, а толькі выступаюць знакамі для выражэння эмоцый; з другога боку, выклічнікі валодаюць пэўным сітуацыйным сэнсам, які зразумелы кожнаму чалавеку – удзельніку размовы.

На дадзеным этапе даследавання даволі складаным падаецца вызначэнне цэнтраперыферычных адносінаў паміж названымі моўнымі элементамі, таму больш дэтальны аналіз арганізацыі функцыянальна-семантычнай катэгорыі эматыўнасці ў сучаснай беларускай мове з’яўляецца найбліжэйшай перспектывы-

вай нашай працы. Між тым ужо цяпер можна гаварыць пра спецыфіку функцыянавання гэтай катэгорыі ў маўленні: пра камбінацыю граматычных і неграматычных моўных сродкаў у кантэксте, пра ўзаемадзеянне кампанентаў катэгорыі ў канкрэтным выказванні.

Эмоцыі выступаюць своеасаблівым сродкам адлюстравання рэчаіснасці, што абумоўлена іх псіхічнай прыродай. Заўсёды людзі перажывалі, перажываюць і будуць перажываць адны і тыя ж пачуцці: радасць, гора, расчараванне, задавальненне, сум, жаль, каханне і інш. У сувязі з гэтым псіхологі адзначаюць агульначалавечы характар эмоцый. "Некаторыя асобныя эмоцыі з'яўляюцца універсальнымі, агульнакультурнымі феноменамі. І кадзіраванне, і дэкадзіраванне шэрага эмацыянальных выразаў аднолькавыя для людзей усяго свету, безадносна да іх культуры, мовы ці адукацыйнага ўзроўню" (Изард 1980, 95). Універсальны характар эмоцый абумоўлівае вылучэнне паняццёвай катэгорыі эмацыянальнасці як надмоўнай сэнсавай канстанты, што мае розную моўную і розную маўленчую інтэрпрэтацыю ў залежнасці ад той ці іншай моўнай сістэмы. "Слоўнік эмоцый" у розных мовах далёка не аднолькавы, хаця няма ніводнага перажывання, якое было б даступнае для адной нацыі і недаступнае для іншай" (Додонов 1975, 23).

Існаванне катэгорыі эматыўнасці ў моўнай сістэме абумоўлена наяўнасцю рознаўзроўневых сродкаў выражэння пачуццяў: лексічных (эматыўная сема выступае канататыўным або дэнататыўным кампанентам значэння), словаўтваральных (эматыўнасць мае свае фармальныя паказчыкі), сінтаксічных (наяўнасць фразеалагізаваных схем для перадачы эмоцый), а таксама кантэкст.

Эматыўная сема на лексічным узроўні можа праяўляцца ў структуры слова інтэрлексемна, як канататыўны элемент значэння, напр., *жэўжык, дабрадзеі, карыфэй, падлюга, нягоднік, пляткар, шэльма, махляр* і інш., але можа мець і фармальныя паказчыкі – афіксы, напр., *дзядок, зязюленька, матулечка, дзіцятка, мясячак, зоранька, шчасцейка, страхоцце, велічэзны, папанаехала* і інш.

Названыя лексічныя сродкі перадачы эмацыянальнасці тэрміналагізуюцца як *эматывы* і маюць дэфініцыю моўных адзінак, "у семантычнай структуры якіх ёсць эмацыянальная доля ў выглядзе семантычнай прыметы; такога тыпу адзінкі адэкватна ўжываюцца ўсімі носьбітамі мовы для выражэння эмацыянальных адносінаў або станаў моўцы" (Шаховский 1987, 25).

Аднак у слоўнікавым складзе сучаснай беларускай мовы можна вылучыць не толькі эматыўную лексіку, але і лексіку эмоцый – гэта словы, якія намінуюць самі пачуцці, "логіка-прадметнае значэнне якіх ёсць паняцце пра эмоцыі" (Бабенко 1989, 12), напр., *каханне, радасць, смех, страх, сум, жах, плач, гора, засмучэнне, гнеў, нянавіць, гонар, крыўда; мілы, любімы, дарагі, паважаны; ганарыцца, засмучацца, весяліцца* і інш. Семантыка такіх *эматываў-намінатываў* (тэрмін Л.Р. Бабенкі) адметная тым, што эматыўная сема толькі абазначана ў структуры іх значэння, але ім бракуе функцыянальнай магчымасці быць сродкамі выражэння пачуццяў.

Для непасрэднага выражэння пачуццяў і перажыванняў часцей за ўсё выкарыстоўваюцца выклічнікі як найбольш лаканічны спосаб эксплікацыі эмоцый: *ох!, ай!, уф!, гэі!, о-ё-ёй!, алё!, чорт!, божа!, дзякуй!* і інш. Прычым у залежнасці ад інтанацыі, з якой яны прамаўляюцца, могуць характарызаваць цалкам супрацьлеглыя эмоцыі: *ох!* – захваленне і расчараванне; *божа!* – абурэнне і здзіўленне і г. д.

На сінтаксічным узроўні мовы вылучаюцца канструкцыі, эматыўнасць якіх абумоўліваецца структурай (сінтаксічным спосабам арганізацыі кампанентаў выказвання), напр.: парадкам слоў: *Пляваць я на яго хацела!* (А. Карпюк "Карані"); *Убачыш ты яго!; Трэба мне яго "дзякуй"!* (разм.) і інш.; паўтарамі: *Пачакайце, пачакайце, хлопчыкі, неўзабаве ўнукі і вас, мажліва, паспрабуюць на печ пасадыць...; Ох, дзеці, дзеці!; Каб яны ўсе акалелі, каб яны!; Не слухайце іх, не слухайце!* (А. Карпюк "Карані") і інш.; кампанентам *ну і ў* ініцыяльным становішчы (маркіруе іранічнасць): *Ну і думкі ў цябе!; Ну і напісаў ты!; Ну і як гэта ты сабе ўяўляеш!; Ну і што далей?!; Ну і хай сабе прападае!* (разм.) і інш.

У маўленні носьбітамі мовы выкарыстоўваюцца і "готовыя" зматыўныя канструкцыі для выражэння пачуццяў і перажыванняў. Такімі фіксаванымі паводле сваёй структуры, семантычна пастаяннымі з'яўляюцца фразеалагізаваныя адзінкі (як словазлучэнні, так і цэлыя сказы). Напр.: *Што ты мне трэліш дуба смалянога?!*; *Ат, цяпер, Уладзік, хоць плач, хоць скач – прапала твая кляч!*; *Локці сабе кусаць будзеш!*; *Ат, дзе маё ні прапала – хай прападзе і на гэты раз!*; *Зрэшты, да ну-у вас, сваячкі, пад лысую халеру!* і інш. (А. Карпюк "Карані").

Як спосаб выражэння эмацыянальнасці правамерна разглядаць структурную непаўнату сінтаксічных канструкцый, напр., няпоўную рэалізацыю структурнай схемы складаназалежнага сказа кшталту: *Каб ты зараз жа быў дома!*; *Каб больш сюды не прыходзіў!*; *Каб і не думаў пра гэта!* (разм.) і інш. Аналітычнасць выражэння эмоцый у падобных выказваннях абумоўліваюць імпліцытнасць галоўнай часткі, прэсупазіцыя падпарадкавальнага злучніка *каб*, а таксама агульнае імператыўнае значэнне сказа.

Эматыўная семантыка некаторых моўных адзінак абумоўлена іх акружэннем у маўленчых канструкцыях, што ў лінгвістыцы складае паняцце кантэксту. Тыя ці іншыя змяненні, што адбываюцца з моўнай адзінкай, дакладнае выяўленне структурных ці сэнсавых асаблівасцей дэтэрмінуюцца сувяззю з элементамі розных моўных узроўняў. Варта адзначыць, што найчасцей паняцце кантэксту выкарыстоўваецца ў адносінах да слова, словазлучэння, сказа, звышфразавога адзінства і пры гэтым вызначаецца як "закончаны ўрывац вуснага ці пісьмовага тэксту, які дазваляе вызначыць сэнс слова або выразу, што ўваходзяць у гэты ўрывац" (Міхневіч 1994, 249). У дадзеным даследаванні пад эматыўным кантэкстам разумеецца закончанае выказванне (частка тэксту), у межах якога функцыянуюць рознаўроўневыя моўныя адзінкі для трансляцыі эматыўных сэнсаў.

Эматыўны семантычны патэнцыял некаторых лексічных адзінак працягваецца дзякуючы іх вербальнаму акружэнню ў выказванні, іх здольнасці кантактаваць з іншымі элементамі моўнай сістэмы. Так, спалучэнне ў выказванні ўказальнага займенніка *гэты* (*гэта, гэтае, гэтыя*) і азначальнага займенніка *такі* (*такая, такое, такія*) з назоўнікамі, што маюць эматыўную сему ў структуры значэння, і з назоўнікамі, што з'яўляюцца эматыўна нейтральнымі, служыць маркерам эматыўнасці выказвання з адмоўнай ацэнкай. Напр.: *Гэты нягоднік!*; *Гэтыя спрытныя махляры і камбінатары ашукаюць вас!* (А. Карпюк "Карані"); *Гэтыя студэнты!*; *Такі хам!*; *Такое дабро гіне!*; *Такія грошы заплаціў!* (разм.) і інш.

У межах пэўнага кантэксту пра эматыўнасць выказвання сігналізуюць ацэначныя прэдыкатыўныя словы: *добра, дрэнна, жудасна, смешна* і інш., якія займаюць інтрадуктыўную пазіцыю, напр.: *Добра, што адразу ўспомніла!*; *Цудоўна, што ты зноў да нас прыехаў* (разм.) і інш. Эмацыянальная насычанасць такіх выказванняў можа павялічвацца дзякуючы ўжыванню інтэнсіфікатараў – прыслоўяў, што абазначаюць ступень узмацнення прыметы, тыпу: *вельмі, выключна, дужа, занадта, надта, страх* і інш.: *Вельмі добра, што знайшоў час патэлефанавачь!*; *Надта прыемна, што згадзіліся даламагчы* (разм.) і інш. У гэтых прыкладах функцыя прэдыкатываў – быць маркерамі эматыўнасці выказвання – другасная, асноўная іх сінтаксічная функцыя – быць выказнікамі ў безасабовых частках складаназалежных сказаў.

Такім чынам, у моўнай сістэме і маўленні існуюць пэўныя сродкі выражэння эмоцый чалавека: лексічныя, словаўтваральныя, сінтаксічныя, кантэкстуальныя, на падставе якіх можна вылучыць катэгорыю эматыўнасці. Эматыўнасць – гэта лінгвістычнае паняцце, якое аб'ядноўвае тыя моўныя адзінкі, што могуць быць выразнікамі пачуццяў і перажыванняў чалавека, у адрозненне ад псіхалагічнага паняцця эмацыянальнасці, што характарызуе яго паводзіны ў пэўных сітуацыях. Катэгорыя эматыўнасці разам з ацэначнасцю складаюць семантычную аснову катэгорыі суб'ектыўнай мадальнасці.

ЛІТАРАТУРА

- Бабенко Л. Г. Лексические средства обозначения эмоций в русском языке. Свердловск, 1989.
 Додонов В. И. Классификация эмоций при исследовании эмоциональной направленности личности // Вопросы психологии. 1975. № 6. С. 21–33.
 Изард К. Основные принципы и методы психологии эмоций // Изард К. Эмоции человека. М., 1980. С. 93–116.

Міхневіч А. Я. Кантэкст // Беларуская мова: Энцыклапедыя / Беларуская энцыклапедыя; Пад рэд. А. Я. Міхневіча. Мн., 1994. С. 248–249.

Шаховский В. И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. Воронеж, 1987.

Паступіў у рэдакцыю 27.12.2004.

Алеся Валер'еўна Доўгаль – аспірантка кафедры сучаснай беларускай мовы. Навуковы кіраўнік – кандыдат філалагічных навук, дацэнт Т. Р. Рамза.